

Kouzla a čáry v českých nářečích

čarodivnica

kouzelná bába

čaramůra

čarodelnica

čarodeňca

hexnbába

čaragaňa

čarachyňa

ježibaba

čarodějnice

čarodějna

čábrnice

stryga

čarodějka

čarabaňa

bosorka

čarodejnica

Akademie věd
České republiky

věda

77

kolem
nás
pro všední
den

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Dialektologické oddělení ÚJČ je jediným akademickým pracovištěm v Česku, které se systematicky zabývá zkoumáním nespisovných útvarů českého národního jazyka; vedle problematiky tradičních teritoriálních dialektů a formování interdialektů zkoumá zvláštnosti běžné mluvy, a to i v oblastech s různou mírou migrace obyvatelstva, tj. ve městech a v pohraničních oblastech.

KONTAKTY

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Veveří 97, 602 00 Brno

<http://www.ujc.cas.cz/o-ustavu/oddeleni/dialektologicke-oddeleni>

e-mail: dialekt@ujc.cas.cz

Mezinárodní spolupráce

Dialektologové se významnou měrou zapojují do nadnárodních atlasových projektů (*Evropský jazykový atlas – Atlas linguarum Europae; Slovanský jazykový atlas – Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas*), které zobrazují nářeční diferenciaci zkoumaných území, přispívají k novým pohledům na společné i rozdílné rysy sledovaných jazyků a přinášejí cenná svědectví a nové poznatky o historii i současnosti materiální a duchovní kultury. Jedná se o mimořádná díla, mající význam nejen pro jazykovědu, ale i pro řadu dalších disciplín. Informace o těchto projektech viz <http://www.ujc.cas.cz/o-ustavu/oddeleni/dialektologicke-oddeleni/evropsky-jazykovy-atlas.html>, <http://slavatlas.org/index.html>.

Fenomén čarodějnictví

Jako v mnoha jiných světových kulturách, i na našem území se objevuje fenomén čarodějnictví sahající hluboko do minulosti. Definice tohoto jevu není jednoduchá a naše současné základní výkladové slovníky se podrobnějšímu výkladu povětšinou vyhýbají. Obecně lze říci, že čarodějnictví je činnost osob, o nichž se věří, že mají nadpřirozené schopnosti, nebo předpokládaná činnost nadpřirozených postav těmito schopnostmi vybavených. Tato činnost je většinou přisuzována ženám a může mít kladný nebo záporný charakter. Předpokládá se, že může lidem či zvířatům pomáhat – léčit jejich tělesné i psychické neduhy – nebo jim škodit – pomocí nadpřirozených praktik jim způsobovat tělesnou nebo psychickou újmu, či dokonce smrt.

Mnohem častěji než „hodné“, lidem či zvířatům prospívající čarodějnice se v lidových pověrách objevují čarodějnice „zlé“, škodící; ty pak bývají zobrazovány jako ošklivé, obvykle rozčuchané a nedbale oděné či přímo otrhané ženštiny.

Někdy, zejména v cizích kulturách, bývají „zlé“ čarodějnice zpodobovány i jako krasavice, obvykle s dlouhými černými vlasy, případně jako zlověstně vyhlížející dámy, které svou oběť okouzlí a pak jí uškodí.

Panovalo přesvědčení, že se čarodějnice na košťatech nebo jiných „dopravních prostředcích“ včetně zvířat slétávají na tzv. sabaty, tajná noční shromáždění na kopcích konaná pod vedením ďábla, nejlépe za úplňku. Hlavní středoevropskou čarodějnickou nocí pro sabat byla noc z 30. dubna na 1. květen, u nás tzv. filipojakubská noc, nazvaná podle dřívějšího svátku Filipa a Jakuba 1. května.

Osoby, tedy především ženy, kterým byla přisuzována čarodějná moc, byly od raného středověku pronásledovány, odsuzovány úřední mocí a posléze popraveny – v posledních staletích tzv. **čarodějnických procesů**, jež vrcholily na přelomu 16. a 17. století, zejména upálením (na našem území ukončila tyto procesy až v 18. století Marie Terezie).

O tom, jakých nekalých činností se údajně tzv. čarodějnice u nás dopouštěly a jak se jim lidé bránili, existují četné zápisy v našem nářečním materiálu (viz dále).

S upalováním čarodějnic v období čarodějnických procesů vzdáleně souvisí jeden současný lidový zvyk, tzv. **pálení čarodějnic**. Má formu lidové zábavy oslavující příchod jara, kdy se lidé scházejí u zapálených ohňů (dříve na kopcích, dnes už i jinde), pálí staré klestí z pozemků vyčištěných pro nové obdělávání, stará košata nebo figuríny čarodějnic. Ve staročeských pramenech se svědectví o pálení ohňů na kopcích o filipojakubské noci neobjevuje. Píše o tom např. Čeněk Zíbrt v publikaci *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk: příspěvek ke kulturním dějinám českým* z roku 1889. O novodobém charakteru zvyku pálení čarodějnic u nás se zmiňuje Alena Vondrušková v knize *Český lidový a církevní rok* z roku 2015: „Ohně, které se zapalují o filipojakubské noci, nejsou zvykem příliš starým. (...) O filipojakubské noci, kdy hrozily temné síly zla, se lidé opravdu báli. Podle pověrečných návodů zabezpečili okna a dveře, vytvořili magické kruhy a věřili, že je před čarodějnicemi ochrání. Je naprosto nereálné, aby pak vyšli do noci a veselili se někde ve tmě

Pálení čarodějnic v Jesenici u Prahy, 2016

(zdroj: Wikimedia Commons)

u ohně, naopak zůstali ukrytí doma a čekali, až se rozední a moc sil zla pomine.“ Na našem území jde tedy o zvyk novodobý, který se k nám dostal patrně z Německa (tam se předvečer 1. máje nazývá Valpuržina noc podle křesťanské svěťice Valpury z 8. století, ochránkyně před čarami a kouzly). Funkce tohoto obyčej se postupně změnila, jeho původní ochranný a náboženský charakter, vycházející z víry v čarodějnice a z potřeby se proti nim bránit (od 19. století byl jako pověrečná praktika zakazován, nesměl se provádět ani během druhé světové války a potlačoval ho i komunistický režim), vymizel a dnes má tento zvyk funkci čistě společenskou a zábavnou.

České názvosloví

České názvosloví spojené s kouzelnickými a čarodějnickými praktikami a osobami tyto praktiky provozujícími je poměrně bohaté. V této publikaci vyjdeme z toho, jak k uvedenému tématu přistupují naše nejdůležitější výkladové a etymologické slovníky, a pak si ukážeme, jak se toto téma odráží v názvosloví nářečním. Jak ve slovnících, tak v nářečním materiálu jsou nejvíce zastoupena slova s kořenem (nebo s prvním kořenem) *čar-*.

Ve **slovnících** jsou některá slova z tohoto lexikálně-sémantického okruhu charakterizována jako spisovná, mnohá jsou i synonymní, třebaže někdy jen částečně. Starší slovníky jako *Příruční slovník jazyka českého (PSJČ, 1935–1957)* a *Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ, 1960–1971)* uvádějí slovo **čár**, **kouzlo**, **čarování**, v obou se však už píše, že se slovo vyskytuje zpravidla v množném čísle jako *čáry*. (*SSJČ* v nepřímých pádech uvádí i tvary rodu ženského s kolísavou délkou v kořeni: 3. *čárám*, *čarám*, 6. *čárách*, *čarách*, 7. *čarami*, *čarami*). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ, 1. vydání 1978)* eviduje už jen podobu množného čísla s tím, že jde o slovo mužského rodu. Václav Machek ve svém *Etymologickém slovníku jazyka českého* z roku 1968 pak poprvé zmiňuje rodové kolísání: „čár mask. stč., zpravidla plur. čáry, ně. jen plur.; později rod kolísá.“

Původ tohoto slova není vykládán zcela jednoznačně. Naše etymologické slovníky (výše uvedený slovník Machkův, dále *Etymologický slovník jazyka českého* autorů Josefa Holuba a Františka Kopečného z roku 1952 a *Český etymologický slovník* Jiřího Rejzka z let 2001 a 2015) vesměs uvádějí, že jde o slovo indoevropského původu, v praslovanštině *čarь*, *čarь*, pocházející patrně z kořene **ker-* ‚dělat, činit‘ (někomu něco), nevyklučují však ani alternativní výklad, totiž souvislost se slovem *čára* ‚linie‘. To je podle etymologických výkladů patrně jiného původu, a to z psl. kořene **ker-* ‚řezat, dělat zářezy‘, lze však uvažovat i o původu společném, sémantická souvislost totiž existuje (*čára* též ‚čára na zemi, kruh sloužící k magickým účelům‘, *čarovat* / *čarovat* ‚dělat magické kruhy nebo linie‘, příp. ‚hádat, věštit podle čar na dlani‘).

Jak bylo uvedeno výše, osoby, jež podle přesvědčení druhých byly nadané čarodějnou mocí, byly především ženy. Nicméně slovo *čarodějnice* je přechýlené od označení muže *čarodějník*, vzniklo tedy podobně jako většina přechýlených jmen v češtině, kdy ženská jména vycházejí ze jmen mužských (opačný proces je vzácný – setkáme se s ním u nářečních jmen pro lidovou léčitelku / lidového léčitele *bohyně* – *bohoň*, viz dále).

Zajímavé je srovnání, jak vztah těchto pojmenování řeší jiné jazyky. Podobné pojetí jako čeština má francouzština, označení čarodějnice je přechýleno od názvu čarodějníka: *sorcier – sorcière*. Opačné pojetí má italština, kde je označení muže přechýleno od jména ženy: *stregone – strega*. „Rovnoprávnost“ má španělština *hechicero – hechicera*. Jindy jsou názvy pro čarodějníka a čarodějnic tvořeny od jiných základů: v angličtině *wizzard – witch*, v němčině *Zauberer – Hexe*.

Přejdeme tedy nyní na chvíli od čarodějnic k čarodějníkům, tedy mužským osobám domněle ovládajícím čarodějnické praktiky, protože z jejich jmen vychází v češtině většina jmen ženských.

Čarodějové a čarodějníci

Čaroděj byl původně zřejmě rovněž chápán především jako bytost nedobrá, škodící. Teprve v modernějším pojetí se objevují i čarodějové dobří, jiným bytostem prospěšní – toto pojetí bylo masově zpopularizováno zejména řadou knih a filmů o Harrym Potterovi. Klasicky byl čaroděj zpodobován jako starší, obvykle ošklivý, zachmuřený, bělovlasý muž v hábitu, často s vysokým kloboukem a kouzelnickou hůlkou. Jiné podoby čarodějů, jež se obecně objevují mnohem méně často než vyobrazení čarodějnic, jsou poměrně vzácné.

Naše základní příručky spisovného jazyka, které uvádějí jména pro osoby nebo postavy čarující či nadané čarodějnou mocí, jsou výše uvedené slovníky *PSJČ*, *SSJČ* a *SSČ* a *Internetová jazyková příručka (IJP)*. Všechny zaznamenávají jako spisovná slova *čaroděj/čarodějka*, *čarodějník/čarodějnice*, nejstarší *PSJČ* uvádí jako knižní i výraz *čarodějec*.

Všechny zachycují i další, nepřibuznou složeninu, a to **černokněžník**, původně *černoknižník*, tj. ‚ten, kdo zachází s černými knihami‘ (výraz *černá kniha* navazuje na německé slovo *Schwarzkunst* ‚černé umění‘ a středolatinšské *nigromantia*, jež vzniklo příklonem k *niger* ‚černý‘ v důsledku lidové etymologie z *necromantia*, to z řeckého *nekromanteia* ‚věštění z mrtvol‘). Slovo černokněžník je vysvětlováno

čaroděj, -e m. (1. mn. -ové) (-dějka, -y ž.) kdo dělá čary, kouzla; černokněžník, kouzelník; přen. expr. člověk, kt. dokáže podivuhodné věci: ten houslista je hotový č.; -dějný příd. dělající čary, divy; divotvorný, kouzelný, čarovný: č-á moc; č. nápoj, proutek; č-á hra houslí (expr.) čarovná, překrášná, okouzující; č-é košťe lidový název čarověníku; → přisl. -dějně; -dějský příd.: č. názor čarodějnický; č-é koření čarodějně; -dějství, -í s. čarodějnictví, čarování; zabývat se č-m; všechna č. přírody kouzla; *-dějstvo, -a s. (2. mn. -tev) čarování, kouzlo; čarodějník, -a m. (6. mn. -cích) (-dějnice, -e ž.) čaroděj; č. doktor Faust; stará č-e, přen. hanl. baba; pálení č-ic zvuk pálit kostla v podvečer šilpofakubský; -dějnický příd.: č. proutek; → přisl. -dějnicky; -dějnicí, -í s. činnost čarodějníka, čarodějnice; čarodějství, černokněžnictví, kouzelnictví; obžalovat z kacifství a č.

zpravidla jako ‚zlý čaroděj‘, tj. rovněž jako záporná postava. Slova příbuzná jsou sporadická, shora uvedené příručky uvádějí vedle slova *černokněžník* jen adjektivum *černokněžnický* a označení činnosti černokněžníka *černokněžnictví*, v nářečích pak existuje jen několik variant adjektiv, viz dále.

Pro zajímavost uveďme i výrazy pro čaroděje a čarodějnicí zachycené v prvním díle pětidílného *Slovníku česko-německého* Josefa Jungmanna z let 1835–1839. Podle výkladů a exemplifikací, které Jungmann čerpal ze starší literatury, je zřejmé, že osoby/postavy takto nazývané byly zpravidla chápány jako zlé, škodící (pravopis Jungmannovy doby je přizpůsoben dnešním zvyklostem): *čaroděj*, *čarodějník*, *čarovník*, *kouzelník*, *černokněžník*, *travič* ‚kdo čarovat umí‘; ‚...Čarodějníky, kouzelníky, hadače, zaklínače, navazače, ptakopravce, věštce, básníře, snů vykladače, zeměpisce, vodopisce i krasomluvníky, jinak řečníky kázal Břetislav z království ven vyhnati...‘; *čarodějnice*, *čarodějka*, *čarounice* ‚která čaruje‘: *čarodějná bába*, *žena, kouzelnice, travička, vražednice*; ‚...baby čarodějné, můry a žháře na hranici páli...‘

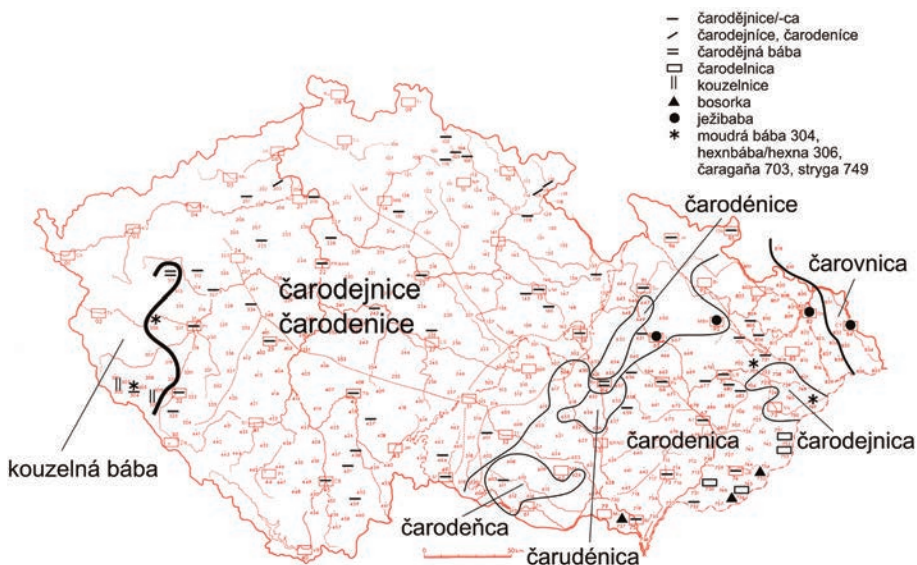
Východiskem složenin s předním členem *čar-* a odvozenin od těchto složenin bylo staré slovo **čaroděj**, které je v našem nářečním materiálu poměrně vzácné a i ve staré češtině patřilo mezi periferní typ (o tom píše např. Dušan Šlosar v knize *Česká kompozita diachronně* z roku 1999). Do skupiny složenin tohoto typu patří např. i slova *dobroděj*, *zloděj*, *koloděj*, *nocleh*, *hodokvas*, *hromotluk* apod. Mají přední člen jmenný a zadní slovesný, přičemž mezi oběma členy může být ještě spojovací samohláska, tzv. konekt, v našem případě *-o-*: *čar-o-děj*. Zadní člen *-děj-* je od slovesa *díti*, původně ‚položít, klást někam, umístit‘, později ‚konat, činit‘. Slovo *čaroděj* tedy znamená ‚muž, který dělá čáry, čaruje‘ (patří k jménům činitelským, k tomu např. *Historická mluvnice češtiny* autorů Arnošta Lamprechta, Dušana Šlosara a Jaroslava Bauera z roku 1986). Od něho bylo odvozeno přídavné jméno *čarodějný* ‚dělající čáry; divotvorný, kouzelný, čarovný‘. Druhý výraz pro čaroděje ze stejného lexikálně-sémantického hnízda, tj. *čarodějník*, byl odvozen od staršího *čaroděj* příponou *-ník*, čímž vzniklo slovo ne tak okrajové, řadící se k frekventovanému a produktivnímu slovotvornému typu. Ze slova *čarodějník* vzniklo přechýlením slovo *čarodějnice*, ze slova *čaroděj* přechýlením *čarodějka* a *čarodějna* a odvozením zřejmě i *čarodějec*. S přídavným jménem *čarodějný* není zcela synonymní další přídavné jméno z tohoto hnízda *čarovný*, odvozené od základního slovesa pro označení čarodějnických praktik *čarovat*.

Čarodějnictví v nářečích

V následujícím textu se podíváme, jak se téma čarodějnictví odráží v našich nářečích. Bohatý nářeční materiál existuje zejména ke slovu/pojmu *čarodějnice*, protože tato položka byla zařazena do *Dotazníku pro výzkum českých nářečí*, z něhož vychází šestidílný *Český jazykový atlas* (ČJA, 1992–2011; výzkum byl prováděn koncem šedesátých a v sedmdesátých letech 20. století; v elektronické podobě je ČJA k dispozici na <http://cja.ujc.cas.cz/>). Mapa čarodějnice však v ČJA obsažena není, protože jazykový materiál je tak bohatě diferencován, především slovotvorně a hláskoslovně, že je graficky těžko postizitelný.

Další materiál je shromážděn v tzv. *Archivu lidového jazyka (ALJ)*, souboru excerpt z tištěných i rukopisných prací zachycujících nářeční lexikum zhruba od konce 19. století do současnosti, uloženém na dialektologickém pracovišti Ústavu pro jazyk český AV ČR v Brně a obsahujícím cca půldruhého milionu excerpčních lístků; tento materiál byl nedávno digitalizován a v současnosti slouží jako základní východisko pro práci na *Slovníku nářečí českého jazyka (SNČJ)*; jeho dosud zveřejněná část, písmena A–Č, je dostupná na <http://sncj.ujc.cas.cz/>.

Ukažme si tedy aspoň zde, jak vypadá **geografické rozložení** nářečních názvů pro čarodějnici na území tradičně osídleném českým obyvatelstvem (bez nově osídlených oblastí po druhé světové válce). Mapa využívá podkladovou šablonu pro kartografické zobrazení položek *Českého jazykového atlasu* (včetně číselného označení obcí, k nimž legendu lze nalézt ve všech dílech tištěného ČJA a na <http://cja.ujc.cas.cz/>). Z výše uvedených důvodů však není zpracována zcela podle zásad ČJA, ale je značně zjednodušená, víceméně schematická. Mapa a následující popis vychází především z *Dotazníku pro výzkum českých nářečí*, který byl doplněn údaji z *ALJ*.

Schematická mapa územního rozložení nářečních názvů pro čarodějnici
(autorka Libuše Čizmarová, technické provedení Petra Přadková)

Poznámka: Příklady jednotlivých zaznamenaných podob jsou pro snazší čtení uváděny většinou v tzv. etnografickém přepisu, který se blíží spisovné grafice, na rozdíl od tzv. přepisu dialektologického (což je poněkud zjednodušený přepis fonetický); větné exemplifikace a další příklady ilustrující charakteristické rysy a činnost jednotlivých „čarodějnic“, viz dále, jsou pak uvedeny v přepisu dialektologickém (*gdisi; řnenadojila, čtlovjek, mřeli, půtnoc, čarouni kořeňi* apod.).

Výchází je podoba *čarodějnice*, která však byla zaznamenána jen řídce a rozptýleně zejména v moravských městech, poněkud soustředěněji je doložena jen v severovýchodní části středomoravských nářečí. Jinak se z Moravy a Slezska dokládají četné hláskové varianty tohoto lexému: Nejčastější je *čarodenice*, zejména ve východní polovině Moravy a na větší části Slezska. Na Znojemsku byly zapsány obměny *čarodeňca* a *čarodenca*, na Českotěšínsku *čarodynica*. Mnohem řidčeji je doložena podoba *čarodějnice* (na Znojemsku rovněž *čarodějňca*), severně od Brna *čarodénica*, na Tišnovsku a Blanensku *čarudénica*, na jižním Opavsku a na severním okraji východomoravských nářečí *čarodějňyca*. Z Kopanic na jihovýchodním okraji Moravy je vzácně doložena ještě obměna *čarodelnica*.

Další výrazy z tohoto hnízda jsou slovtvorné varianty. Výraz *čarovnice*, zaznamenaný na severovýchodním okraji slezských nářečí, navazuje na polský ekvivalent *czarownica*. Zkřížením výrazů *čarodějnice* a *čarovnice* vznikla podoba *čarodownica*, sporadicky se vyskytující na Kopanicích (tam však nebyla zaznamenána podoba *čarovnice*; snad se na Kopanicích vyskytovala dříve a nářeční výzkum ji už nezastihl), a z té pak dále příklonem její druhé části k *div* ‚podivuhodný zjev, zázrak‘ či *divit se* ‚být překvapen, žasnout‘ vznikla obměna *čarodivnica*. Z české enklávy v okolí polského Kladska je doložena varianta *čarodějna*.

Oblast s provedenou přehláskou -'a > -e, zahrnující celé Čechy, severozápadní úsek Moravy a oblast přechodných česko-moravských nářečí má některé ekvivalenty odpovídající moravským a slezským podobám, celkově je však výrazově chudší. Na většině území Čech byla zapsána zpravidla podoba *čarodějnice*, poněkud řidčeji promíšeně s ní pak *čarodenice*. Na celém tomto území se řídce objevuje i hlásková varianta shodná se spisovným jazykem *čarodějnice* (vždy jako dubletní vedle *čarodějnice* nebo *čarodenice*), častěji byla doložena na jeho okrajích, kde byly ojediněle zachyceny i jiné podoby: na nejzápadnějším okraji *čarodénice*, západně od Rokycan *čaroděnice* a *čarodenice*, na Náchodsku *čarodějnice*, na severozápadní Moravě *čarodénice*, západně od Plzně *čarovnice*.

Vzácně byly pro čarodějnici zapsány další výrazy s počátečním *čar-/čár-*, které vznikly příklonem kořene *čar-* k jiným lexémům nebo kontaminací s nimi: *čaragaňa* ‚žena, která čaruje, čarodějnice‘ na Valašsku vznikla možná příklonem k místnímu nářečnímu slovesu *čaragať* ‚kejhat‘ (o huse), motivací snad bylo mumlání čarodějnice při vyslovování čarodějních formulí, připomínající husí kejhání. Podobné sloveso *čaragovať* totiž vyjadřuje kromě významu ‚kejhat‘ také význam ‚zbytečně, hloupě mluvit, žvanit‘, odkud už je blízko k nesrozumitelnému zaříkávání.

S tím patrně souvisí i výrazy *čarachyňa* ‚zlá stará žena‘ na střední Moravě a *čarabaňa* ‚figurína představující smrt jako symbol zimy, smrtka‘ na Novojičínsku.

Slovo *čaramůra*, zaznamenané výzkumem pro ČJA jen v Bruntálu v podobě *čaramura*, se častěji dokládá ve starším materiálu ALJ z mnoha míst na východní Moravě, a to ve variantách *čaramůra*, *čaramura*, *čaromůra*, *čarymura*, *čamamura* a ve více významech: ‚čarodějnice‘, ‚figurína představující smrt jako symbol zimy, smrtka‘, ‚zlá žena‘. Tato slova vznikla podle výše uvedeného Machkova slovníku z „domněle zaříkavacího slova *čáry-máry*, jež bylo obměněno v *čury-mury*, *čaro-mury* apod.“

Jižně od Prahy byl při výzkumu pro ČJA zachycen ještě výraz *čábrnice*, který však označuje figurínu čarodějnice pálenou o filipojakubské noci. Sémantické stránce sledovaných výrazů se budeme věnovat dále.

Sabat čarodějnic. Dřevoryt
Hanse Baldunga, 1508
(zdroj: R. Decker, Hexen,
Frontispiz 2004)

Lexikálně odlišná pojmenování

Lexikálně odlišná pojmenování byla zaznamenána vždy na okrajích sledovaného území: v západních Čechách se objevují dvouslovná označení s řídícím členem *bába*: na širším Domažlicku a severně odtud *kouzelná bába* (na jižním okraji Domažlicka a na Prachaticku též *kouzelnice*) a ojedinele *moudrá bába*, na nejzápadnějším okraji sledovaného území pak *čarodějná bába*. V okolí Stříbra byly zapsány výrazy vycházející z německého ekvivalentu *Hexe*, a to *hexna* a *hexnbába*.

Na Břeclavsku a na Kopanicích byla ojedinele zachycena přejímka ze slovenštiny *bosorka*, kterou na naše území přinesli slovenští kolonisté. Historii slova *bosorka* popisuje mj. *Stručný etymologický slovník slovenčiny* Lubora Králíka (*SESS*) z roku 2015. Podle něho slovenské slovo *bosorka* vychází z maďarského *boszorka*, jež vzniklo na základě výrazu *boszorkány* ‚čarodějnice‘ převzatého z turkotatarských jazyků; tento výraz byl odvozen od kořene *bas-* ‚tlačit‘. Význam se vyvíjel takto: ‚tlačit‘ > ‚dusit‘ > ‚co dusí, noční můra‘ > ‚zlý duch, čarodějnice‘.

Z východního Vsetínska je ojediněle doloženo slovo *stryga*, výraz románského původu, který se k nám dostal z rumunštiny během tzv. karpatské salašnické kolonizace v 15.–17. století (latinské slovo *striga* znamenalo podle Machkova slovníku čarodějnicí, upíra a sovu). Slovo *stryga* dokládá z Valašska i *Dialektický slovník moravský* Františka Bartoše z roku 1906 a *ALJ*. V okolí Zábřehu na severozápadní Moravě bylo v sledovaném významu ojediněle zapsáno slovo *čepička*, snad podle nějaké místní osoby ovládající čáry, která nosila určitou charakteristickou čepičku.

Je zajímavé, že slovo *ježibaba* se v materiálu *ALJ* vyskytuje jen zcela výjimečně (výzkumem pro *ČJA* bylo zachyceno pouze ve čtyřech severomoravských a slezských městech), třebaže je to slovo v *SSJČ* uváděné jako spisovné, i když řidší, a podle Machkova slovníku je to výraz praslovanského původu související s lexémem *jezinka*. Kořen *jez-* ve slově *jezinka* je podle tohoto slovníku asi „z praslovanského adjektiva **jegъ* ‚mrzutý, nevrlý, -z- pak vniklo vlivem slova *jed*, jež je pak plně obsaženo ve slovech s *jedi-*, *jedu-*“. Poněkud odlišně vykládá slovo *ježibaba* *SESS*: „Původně asi **jažibaba*, složenina z *baba* ‚stará žena‘ a *ježi* <**jaž-i* (změna **ja-* > je je patrně i podle *jež*, *ježit se*), to od praslovanského *ežiti (se)* ‚projevovat zlo, zlobit se‘, to od **egъ* ‚zlý‘.“ Tento slovník rovněž uvádí ruskou *babu jagu*, kterou známe z ruských pohádek. Na našem území jde tedy možná o novější slovo snad východoslovanské provenience. Jediný venkovský doklad je ze Semilsk (tu *tá ježibaba popadla černobíla*), dále pak *ALJ* zachycuje vzácné varianty *jedibaba* (Náchodsko, Prostějovsko) a *jedubabaljedubába* (střední Čechy).

Tolik k lidovým názvům pro „čarodějnice“, tj. „ženské osoby nebo postavy čarující či nadané čarodějnou mocí“. Položka *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* bohužel nebyla zadána přesněji, získaný materiál tedy neodráží jednotlivé významové nuance, je však předpoklad, že se zkoumal význam uvedený v *SSJČ* u slova *čaroděj* jako základní, tedy ‚kdo dělá čáry, kouzla‘, v našem případě ‚žena, která dělá čáry, kouzla‘, v nářečích českého jazyka v podstatě vždy „se zlým úmyslem“. Někdy není jasné, nakolik zapsané výrazy zachycují např. přenesený, expresivní význam ‚člověk, který dokáže podivuhodné věci‘. Na druhou stranu některé významy jsou u nářečního materiálu popsány poměrně přesně, např. význam ‚figurína čarodějnice při provozování lidového zvyku tzv. pálení čarodějnic o filipojakubské noci‘. *SSJČ* uvádí pouze zvyk ‚pálení košťat‘. Z jmenovaných slovníků jen nejstarší *PSJČ* má i význam ‚předívka staré bábě“, v nářečích v mírných obměnách hojně doložený.

Význam ‚lidová léčitelka‘, tedy „hodná“ čarodějnic lidem či zvířatům prospívající, se u výrazu *čarodějnice* a variant v našich nářečích vůbec nevyskytuje. *SSJČ* má jen u přídavného jména *čarodějny* jako příklad užití *čarodějné koření*, avšak explicitně význam tohoto spojení neuvádí; byl to tradiční prostředek na výrobu nápojů, „lektvarů“ a mastí, s jejichž pomocí osoby znalé léčivých bylin a různých jiných ingrediencí ovlivňovaly tělesný a duševní stav lidí či zvířat, jimž byly tyto přípravky podávány, a to ať k jejich újmě, či prospěchu. A pokud se slovo *čarodějnice* či některá z variant objevuje ve významu ‚léčitelka‘ někde v literatuře, pak jde zřejmě o knižní využití slova. *SSJČ* jej zřejmě zahrnul do základního významu ‚čarodějka, kouzelnice‘, lze to snad vyvozovat z uvedené exemplifikace z Boženy Němcové: *Několik mil od hlavního města bydlela v lese stará čarodějnice, která*

*daleko široko pro své čáry a tajné umění rozhlášená byla, třebaže ani zde není zcela jasné, zda dotyčná lidem pomáhala či škodila. V nářečním prostředí se pochopitelně lidové léčitelky vyskytovaly, ale byly nazývány jinak. O tom viz dále. (Jediný doklad na označení lidového léčitele, tedy muže, z tohoto lexikálního hnízda je z jihočeských Pasek: *Ten čarodějník z Heřmaňe kulíroval lidi i dobitek.*)*

Materiál *Archivu lidového jazyka* obsahuje mnoho popisů jednak podob čarodějnic, jednak jejich předpokládané či skutečné činnosti v dané lokalitě. Právě popisy činností „čarodějnic“ (v základním významu „škodících bytostí vládnoucích čarodějným uměním“) a opatření, jimiž se jim v jejich nekalé činnosti mělo zabránit, jsou velmi zajímavé. Z popisů je patrné, že se jednotlivé významy překrývají, bývají specifické v konkrétních oblastech nebo pro konkrétní osoby/postavy a často není dost dobře možné je přesně vymezit.

Příklady významů u exemplifikací z *Archivu lidového jazyka*

(uvádějí se v dialektologickém přepisu, viz výše)

Žena / ženská postava provozující kouzla (obecně, bez expresivního příznaku)

Nymburk: *Vona ta bába je ňáká čarodeňice.*

Uherskohradištsko: *Gdisi při čarodeňice čarovali.*

Frýdecko-Mistecko: *Ve Starym Mjes'ce na jednom vjelkim grunc'e myškała čarovňica Babiška.*

Zlá, škodící žena / ženská postava provozující kouzla

Chodsko: *Dávali sme drn přet prahi nebo šípkoví pruti, abi čarodeňice dostáje nemohli, dokut nespočtou travičku nebo špendličí. / Přes celí líto se nečaruje – slunce nedovolí čarodeňici hubližovat. Haž po rovnodenosti, asi kolem Vánoc má co dělat počínajíc Štředím dnem. / Na Štredij den před rozedněním jezdí na sněm na pometle – pozná to komiňík, hde je komín čistě višoustnutij. / Čarodeňice jezdí f kočichu, ale bez voblečki. ňihdáž nenastidne aňi nedostává křipku. Bivvá velká, tičkoví postavi, nos skobu. Skřehotavij hlas, f kostele nespívá, do voči nehledí. Ve stádu slepic mivá jednu až dvje celí černí slepice s bilijma hušma – nosivá je vo půlnoci na bílou křižovatku k čaruváňi.*

Plzeňsko: *Na prvňiho máje se viháňeli čarodeňice, a to tak, že polili jinoši hráz u ribňika a pleskáčem pleskali do tí mokřini. Bilo-li takovejch pleskáčů hodně, bilo to, jako gdiš vojáci střílí.*

Hlincecko: *Gdo pak na Velkej pátek prodává mlíko, tomu čarodeňice berou hnůj, kterím pak dobitku učaruj, že nedojí. / Na Filipa a Jakuba choďivali čarodeňice s lochtušema a stírali rosu ze žita a tím pak škodíli dobitku. / Zakopával se džbán naplněnej krafským močem, dobře zacpanej a hlínou neprúdušně zamazanej do hnoje nebo do zemňe, takže čarodeňice se nadula, a jen gdiš se džbán odhradíl, se jí pomohlo. / Abi čarodejňice nemohli dobitku uškodit, kropí se svjecenou vodou kolem staveňi.*

Chrudimsko: *Čarodeňice snese v noci filipojakupské sedum pecnú chleba a sedum mlík a rarášek jí dá mast, kterou se maže a přitom krájí s pecnú a pije z mlík. Pak čarodeňice sedne na koště a řekne: „Ve jměnu tebe, abych vilítla a nezavaďila.*

Moravskobudějovicko: *Ta stará bela čarodeňica, dif človjeka nehuškla.*

Svratka: *Na svatího Filipa a Jakuba zastrkávají se metlički do hnoje, abi čarodeňice neměli moci.*

Severozápadní Morava: *Roste-li po dešti na hnoji čarodeňicki máslo, bjeložlutá hóbovitá plíseň, je to neklamnim znaměnim, že čarodeňice ujímá užitku.*

Valašsko: *Nedy sa zaz d'ata do vyprávjaňí nekerá babjenka. To zaz byty samé strašidla, d'ivoženy, svjetlonoši. A také o čarodelňicách, kerá hospodyň mňela gdy počarované, že zničehoňdz í přestaťo krávy dóit, alebo dóity aj kréf.*

Ostravsko: *...a ta sus'etka, co jí ta čarodeňica do travňice do travňice a ten pacholeg do krafskeho postraža to mleko stahli, nĕnadajita ěic.*

Opavsko: *Stryk Koťohnat čarodeňicu poštrýkali svjecenu vodu. / Čarodeňica mščyla se vjecej a vjecej.*

Zlá, hádává žena / ošklivá, nepořádná, neupravená žena; často používáno jako nadávka

Plzeňsko: *Ta žencká, to je pjekná čarodeňice. / Vi jedna bábo čarodená!*

Prachaticko: *Vi stará čeroděňice!*

Třebíčsko: *To bela stará čarodeňica.*

Kelečsko: *To je baba čarodeňica, ošklivo se na ňu poďívat'.*

Novojičínsko: *čarufka*

Zlínsko: *Ona vám byta úplná čarodelňica, špinavá, otrhaná na púl, enom tú blúzu mňeta oblečenú, hľavu roscochtaná.*

Vsetínsko: *Čarodeňica stará!*

Opavsko: *Ty hromska čarodeňico! / Kaj to zehnat, taku čarodžeňicu?*

Hojně se tento význam (je ošklivý/ošklivá, nepořádná, neupravená, hádává') objevuje v **přírovnáních**

Sušice: *Vipadá jak čarodeňice.*

Jičínsko: *Přišlo jako čarodejňice roscuchaní, jen mu woči switíli.*

Hlínecko: *Je šerednej jako čarodeňice.*

Blanensko: *Nadávala sem jak čarodejňica.*

Hodonínsko: *Chodíť jak čaroděňica! / Je škaredá jak čarodeňica.*

Nadávka domácímú zvířeti (význam odvozený od předchozího)

Moravskobudějovicko: *Ať uš seš venko, te čarodeňico! (křik na slepici)*

Hodonínsko: *Ti čarodeňico! (křik na kozu)*

Figurína pálená o filipojakubské noci / zvyk „pálení čarodějnic“, kdy se pálí figuríny nebo stará košťata

Železnobrodsko: *A koncem dumna, jak sou tí čarodeňice, to sme vždicki vzali doma ěno a klacki...*

Turnovsko: *Posledňiho dubna se páľili čarodeňice.*

Jičínsko: *Letos se budou zas páľit čarodejňice.*

Hlínecko: *Večer přet svatím Filipem a Jakubem se páľi čarodeňice.*

Červený Kostelec: *V noci filipojakupski se páli čarodějnice.*

Herálec: *Gdiš se pálili čarodeňice... hospodiňe sipávali kolem staveňi popela nebo pisku, taki namáčeli víh ze slámi nebo štetku do svjecené vodi a kropili kolem staveňi.*

Písek: *Přet prvňim májem se dicky u nás pálili čarodějnice. Velkej voheň na vršku, kluci ho přeskakovali. Mňeli košťata namočení f tcháru, dali je do vohňe a vihazovali je f plamenu do vejški.*

Blata: *Naše matka vjpravovávala v zímňe za kamni vo tom pálení čarodějnic.*

Svitavsko: *Taki se pálili čarodeňice, to sme si doma namazali košťata do kolomaže.*

Mnohem vzácněji se vyskytují mužské varianty. Podoba čaroděj byla při nářečních výzkumech zapsána jen zcela výjimečně (jediný doklad v *ALJ* je z Jablunkova – varianta čarodžej). V české enklávě v okolí polského Kladska bylo toto slovo rovněž ojediněle zaznamenáno v ženském rodě a ve významu ‚činnost čarodějníka, černokněžnictví, kouzelnictví‘: ... *v sedmnáctím století, pozděje se čaroděje nedeli*. Častěji se objevuje čarodějník (s variantami čarodějník, čarodžejník, čarodyjník, čaroděník, čarodeník, čarodenik, čarodénik, čarudejník, čarodyník, čarodelník – slova jsou uváděna v etnografickém přepisu; v *ALJ* asi 30 výskytů), a to zejména na Moravě a ve Slezsku. Výjimečně byl zachycen výraz čarovník, a to na Prostějovsku, kde vznikl odvozením od slovesa čarovat, a na Jablunkovsku, kde jde o přejímku polského substantiva *czarownik*.

Mužské ekvivalenty se v českém nářečním materiálu objevují v podstatě jen ve dvou významech:

Zlý, škodící muž / mužská postava provozující kouzla (význam ekvivalentní ženskému protějšku)

Semlisko: *Ten čaroděnik uš nemňel moc čarovat, diš přestoupil tu vocel.*

Hlinecko: *Našel-li povjerčivej hospodář u sviho koňe zepletenej rulík, kterej mu přettím rozpletl, soudil, že človjek, ot kteriho ho koupil, je čaroděnik.*

Benešovsko: *Čarodějňig bil ten, gdo druhímu ublížil špatním pohledem.*

Muž / mužská postava provozující kouzla – i v kladném významu šikovný, zručný člověk

Moravskobudějovicko: *To bech musel bět čaroděnik, abech s toho materijálo něco huďelal.*

Prostějovsko: čarovník

Novojičínsko: *Jeden s pachotkuf spozorovať, že ten myslivedz je čaroděnik.*

Opavsko: *To je bestoho jakys'ík čarodz'ejňik.*

Frýdecko-Místeko: *Čaroděnicy přešli kole něho na druhu stranu.*

Východní Slezsko: *Čarovník s čarovnicum chodžum od dumu do dumu, eli ňezdechto co kumu.*

Lexikální hnízdo složenin s předním členem *čar-* nebo dalších slov s tímto kořenem dotvářejí výrazy označující neživotné subjekty či abstrakta nebo náležející k jiným slovním druhům:

Podstatná jména

čaro ‚čarování, čáry‘: Boskovicko *čaro* / ‚kouzlo, šarm; zázrak‘: Frýdecko-Místecko *čaro*

čarodějnictví ‚činnost čarodějníka, čarodějnice‘: Domažlicko *čarodeňictví*

čarování ‚kouzlení, čáry‘; ‚činnost čaroděje nebo čarodějnice‘: Semilsko *To sem mňel takovej případ vo tom čarováňi*. Blata *To je čarováňi a takoví hloupostí já nedělám, mám zdравej rozum*. Soběslav *Ptá se sedlák šefce, co bi mu mňel za to čarováňi dát*. Opavsko *Akurad že se im podařyto to čarováňi*.

učarování ‚kouzlo‘; ‚očarování‘: Blata *Jako z učarováňi přšelo dál*. Žďársko *Jak se pomáhá krávej vod učarováňi*.

čarodenstvo ‚kouzlení, čarování, čáry‘: Kelečsko *Teťička Rozára vjeřyta na fšelijaké čarodenstva*. Hlučínsko *I bylo fšecko s čarodenstva vysvobodzene*. Opavsko *Ten tačyng její, ten kral, už mu ňevjeřyt ňic, že to take čarodenstvo je lebo co*.

čarovadlo ‚prostředek k čarování‘: Ostravsko *Nalata tam takeho čarovadla*. / ‚čarovná formule, zaříkadlo‘: Ostravsko *Odřykať očenaž a potem same čarovadla muvit*.

čarovník ‚třezalka tečkovaná (*Hypericum perforatum*)‘: Podkrkonoší *čarouňik* / ‚směs léčivých bylin, tzv. svatojánské koření‘: Chodsko *čarovňik* / ‚znetvořenina způsobovaná na větvích dřevin parazitickými houbami‘: Vyškovsko *čarovňik*

čarověnik ‚znetvořenina způsobovaná na větvích dřevin parazitickými houbami‘: Mladoboleslavsko *Čarovjeňiku bila přikládána kouzelná moc*.

Přídavná jména

čarodějní ‚patřící čaroději nebo čarodějnicí‘: Kladsko *Přijeli na druhou stranu moře, gde bila chalpa čarodějňi*.

čarodějnický ‚černokněžnický, kouzelnický‘; ‚patřící čaroději nebo čarodějnicí‘: Opavsko *Ony hnet čarodeňicku moc strača na vašu hospodarku*. Karvinsko *M’eli baj pry i čarodžejnicke kňiški* / ‚(o očích) uhrančivý‘: Litovel *ten má čarodeňicki oči*.

čarodějnické máslo ‚druh plisně‘: Opavsko *Čarodeňicke maslo na hnoju, to je znaemeňi, že čarodeňica ujima užytku*.

čarodějnický kořen ‚kapraď samec (*Dryopteris filix-mas*)‘: Semilsko *čarodějnicke kořen*, Valašsko *čarodeňický kořen*

čarodějny ‚divotvorný, kouzelný; čarodějnický‘: Semilsko *čarodějnej*, Žďársko *čarodejnej*

čarodějná metla ‚znetvořenina způsobovaná na větvích dřevin parazitickými houbami, čarověnik‘: Semilsko *čarodějná metla*

baba čarodějná nadávka ženě: Příbramsko *Vi babo jedna čarodená!*

čarodějnicí ‚černokněžnický, kouzelnický‘

čarodějnicí mlíčí Rychnovsko bot. pryšec chvojka (*Euphorbia cyparissias*): *čarodějnicí mlíčí*

čarodějský ‚černokněžnický, kouzelnický‘; ‚patřící čaroději nebo čarodějnicí‘: Ostravsko *To tam ten kořen čarod’ějsky mjeta*. Valašsko *čarodenský*

čarovací ,sloužící k čarování': Blata *Já tu nechám ten čarovací mňech.*

čarovnický ,černokněžnický, kouzelnický': Semisko *čarouňický kňiški*

čarovný ,kouzelný, divotvorný': Semisko *Já sem to její čarouní kořeňi spálila.* Turnovsko *Ten meč má čarounou moc.* Kladsko *Ten proutek má čarovnou moc.* / , (o očích) uhrančivý': Ostravsko *čarovne oči*

čarovný koláč ,svatební koláč pro nevěstu složený ze čtyř dílů s různou náplní': Žďársko *čarovnej koláč*

čarovný proutek ,proutek, jehož pomocí se čaruje': Blata *Jako bi nehdo čarovním proutkem šlohnul.*

očarováný ,čarováním ovlivněný': Chodsko *Šecko f tom zámku bulo vočarovani.* Frenštátsko *Un nepotrebuje boha, un ma svuj očarovany obušek!*

počarováný ,jemuž byla čarováním způsobena újma': Hodonínsko *To je ešče tisícú tisícikrád horší jak počarované!* / ,zamotaný, komplikovaný': Frýdecko-Mistecko *Je to fsecko jakeší počarovane.*

začarováný ,čarováním proměněný': Semisko *Ňeco začarovániho musilz jíst.* Zlínsko *Nedy sa dát do vyprávjáňí historeg o bezhtavém jestcovi, o začarovanej hračskéj paňi.* Jablunkov *F tej čm'e zabtundžut do začarovanego lasu a tam byt aji zumek začarovany.*

Slovesa

čarovat ,provazovat čáry, čarování': Semisko *Řikali, diš ňekomu kráva utarhla mlíka, že nim nehdo čaruje. Jennou má tetička taki čarovala.* Podkrkonoší *Tule ve statku bila bába a vona nahatá na Velkej pátek tloukla másňici a čarovala.* Jičínsko *Já umim tudletím proutkem čarovat.* Blata *Sem hadač a umim taki čarovat.* Uherskohradištsko *Tá baba kravám iste čarovala.* Karvinsko *Um'eli i čarovadž a zle duchy zařikovač.* Blata *Strakoňický zbrojováci, ti prej čarujou, d'elají tam mašinečki, co sami jedou.* / namlouvat se: Frenštátsko *Janeg z Mařku spoťu čaruju.* / neobvykle s něčím zacházet, kutit: Jablonec nad Nisou *Co s tím zas čaruješ, rozbiješ to.* / ,být vzhůru, když ostatní spí; vyrušovat': Hodonínsko *Co ešče čaruješ a neideš spat'? / ,směňovat věci': Valašsko *čarovat'**

čarúvat ,čarovávat': Uherskohradištsko *Disi při čarodeňice čarúvali.*

vyčarovat ,čarováním přivodit' Blata *Už hned k truhle a už nese kuřátka, jako bi je vičarovat.*

očarovat ,působením čarů, kouzel ovlivnit, ovládnout': Blata *Ten boháč tomu chudímu ti penize dal, jako bi ho bil nehdo vočaroval.* / ,oslnit, uchvátit někoho': Olomoucko *Ďefčata pod dojmem pjesňičke straťile smih a bele jag očarováný zvlášním rostúžením.*

učarovat ,někoho, něco postihnout čarami, kouzly': Podkrkonoší *Velkej pátek ňic sme neprodali aňi nepučili, že bi nám učarovali.* Voňi ňi událi oud'elek, učarovali. Chodsko *Má hučarováno.* Blata *Jak najít mladou hastrmanku ze svjetského ribňíka, kerá mu učarovala.* Břeclavsko *Učarovadž d'efčatom može.* / ,uchvátit, okouzlit někoho': Blata *Ančice učarovali Jeňikovi černí voči.*

počarovat ,čarováním způsobit újmu': Břeclavsko *Ná poslúchejte, co ti naše husi majú počarovani?* Moravské Kopanice *Ti čarodelňice zas to počarovali.* Zlínsko *A že ty múry kravám počarovať, jedným slovem zas nedójiť.* Frýdecko-Mistecko *Hojny se ale v duchu smjoť, bo fčilek poznoť, že to byta ta čarodz'ejňica, kera mu prvek chc'eta počarovat'.*

začarovat ‚čarováním proměnit, ovládnout, zničit‘: Břeclavsko *Matka jeho snať ju tak začarovala. Opavsko Hrubje maťo ľudzy tam chodzovaťo, bo se balj, aby ih nězačarovať. To zasej jakašyň hromska roba začarovaťa vam kravu.*

začarovat si ‚čarováním se pobavit‘: Podkrkonoší *Đůčce, nechceš si taki začarovat? Semilsko Tá sousetka nědi si ráda začarovala.*

Kouzla a kouzelníci

Všechny shora uvedené příručky, tj. *PSJČ*, *SSJČ*, *SSČ* a *IJP*, registrují ještě jedno lexikální hnízdo sémanticky související s výrazy s kořenem *čar-*, a to **slova s kořenem *kouz(e)l-***, vycházející z podstatného jména *kouzlo*. To je v etymologických příručkách považováno za ne zcela jasné západoslovanské specifikum (podle Machkova slovníku snad vychází z ruského *kudesá* ‚kouzla, kouzlení‘, od toho snad jednotné číslo **kudeso*, jež se pak snad podle *dělo* změnilo v **kudeslo* a dalším vývojem v **kudslo* a *kouzlo*; slovník Holuba-Kopečného nevyklučuje souvislost s německým *Gaukel*, odkud je slovo *kejkle*, Rejzkův slovník zase spíš dává přednost výkladu z ruského nářečního *kúzló* ‚kovářské řemeslo‘ souvisejícího s *kovat*, s čímž patrně souvisí i *kout pikle*). V nářečním materiálu uloženém v *ALJ* je kupodivu dokladů z tohoto hnízda poskrovnu, třebaže je zjevně staroslovanského původu.

Podstatné jméno *kouzlo* se stalo slovotvorným východiskem slovesa *kouzlit*, přídatného jména *kouzelný* a podstatného jména *kouzelník* (jméno konatelské: ‚kdo zachází s kouzly‘; k tomu viz *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen* autorů F. Daneše, M. Dokulila a J. Kuchaře z roku 1967, s. 144. U slova *kouzelník* lze uvažovat i o odvození ze slovesa *kouzlit*, pak by to bylo jméno činitelské: ‚kdo kouzlí‘). A ze substantiva *kouzelník* vznikla přechýlením ženská varianta *kouzelnice*. Další slova z tohoto hnízda se pak vyvozují z těchto uvedených.

Sémanticky je toto hnízdo s hnízdem *čar-* totožné jen částečně.

U slova *kouzlo* uvádějí slovníky tři významy, a to 1) ‚čarovná moc, čarovný prostředek, jejich projev‘, 2) ‚neobyčejně obratný výkon, eskamotáž‘, 3) ‚silný půvab, přitažlivost‘. Zatímco první význam se hodně blíží významu slova *čáry* (až na to, že slovo *kouzlo* je „statické“, vyjadřuje vlastnost nebo výsledek děje, kdežto slovo *čáry* znamená ‚čarování‘, je tedy „dynamické“), druhý a třetí význam jsou specifické pouze pro okruh slov vycházejících ze substantiva *kouzlo*.

Výrazy zachycené při nářečních výzkumech jsou sporadické nebo přímo ojedinělé a jejich významy se ne vždy kryjí s těmi, které uvádějí jazykové příručky. Srovnáme-li poměr výskytu variant *kouzelník* – *kouzelnice* s poměrem výskytu variant *čarodějník* – *čarodějnice*, je zde patrný velký rozdíl. U dvojice výrazů *čarodějník* – *čarodějnice* mnohonásobně převažuje výskyt slova *čarodějnice* nad *čarodějníkem*, u dvojice výrazů *kouzelník* – *kouzelnice* je poměr zhruba vyrovnaný, ovšem pomíne-li jejich významy. U slova *kouzelník* je v nářečním materiálu uveden buď jen nespecifikovaný význam ‚kouzelník‘, nebo ‚eskamotér‘, význam ‚čaroděj‘ doložen není; stejně tak slovo *kouzelnice* se uvádí buď jen v nespecifikovaném významu ‚kouzelnice‘, nebo ve významu ‚figurína pálená o filipojakubské noci‘. Konkrétněji

vymezený význam ,žena provozující kouzla‘ a význam ,půvabná, svůdná žena‘, které uvádějí slovníky, také nejsou v nářečích doloženy. U sousloví *kouzelná bába*, zachyceného výzkumem pro ČJA v západních Čechách, byl kromě nespécifikovaného významu ,čarodějnice‘ zapsán i význam ,žena, která zaháněla nemoci‘. U slova *kouzlo* nebyl zachycen význam ,neobyčejně obratný výkon, eskamotáž‘. Sloveso *kouzlit* ,dělat kouzla; čarovat‘ nebylo nářečným výzkumem vůbec zaznamenáno, stejně jako sloveso *okouzlit* ,působením kouzel ovlivnit, ovládnout‘ / ,oslnit, uchvátit někoho‘ (na rozdíl od slovesa *očarovat*).

Podstatná jména

kouzlo ,čarovná moc, čarovný prostředek, jejich projev‘: Chodsko *Já poudál hnet, že f tom náki kouzlo. Jalufcovi dřevo chránilo proti kouzlu. Břeclavsko Fšelijákich kouzel a čárú, kteří bi ke škodě a zhúbje vinogradú bít mohli, se vistříhat chceme. Frenštátsko ...by její voďenka neviděta svjetto, jinag by kouzlo pomínulo. Frýdecko-Místecko Jo temu nevěřim, jo ňevěřim v žodne strašidla, v žodne kuzla. / ,půvab, přitažlivost‘ Blata *Paseňi vofcí mňelo svi kouzlo i pro mladí lidí, dij se spolu chtěli sejít.**

kouzlík ,zakrslý člověk‘: Novopacko *kouzlík*

kouzení ,čarování, čary‘: Rychnovsko *Na ňe kouzeňi neplatí.*

kouzelník ,kdo umí provozovat kouzla – eskamotáže, eskamotér‘: Jičínsko *Já budu jako kouzelník a tudle d’elám ti kumsti a kouzla. Ledečsko Na jarmarku v Letči bil dicki ňákej ten kouzelník. Uherskohradištsko Diž bita naša pouť, přišět nejakej kouzelník a ukazovat ti svoje čári.*

kouzelnice ,figurína pálená o filipjakubské noci‘: Plzeňsko *Diš sem bila malá, to ešče ti kouzelnice pálivali, navečer posledního dubna.*

Přídavná jména

kouzelný ,působící kouzlem, zázračný, divotvorný‘: Uherskohradištsko *Kouzelnej múže působit ňejakým kouzlem. Blata Jestlípak ten klíček vot tí branki ke kouzelnej zahradě mládí je ešče na svím místě? / ,neobyčejně krásný, okouzlující‘: Blata *Mňesíc jako bi třibíl celej ten požeňhanej třebonckej kraj svím kouzelním svjetlem.**

kouzelný proutek ,proutek, jehož pomocí se kouzlí‘: Chodsko *kouzelnij proutek, Prostějovsko kózelné průtek*

kouzelný prut ,prut, jehož pomocí se kouzlí‘: Slezsko *Hasrman kuzelnym prutem rozhrnuť vodu.*

kouzelnický ,souvisící s kouzelníkem‘: Zlínsko *Take nepřišet sem na to aňi pozděj, dyš sem sa nedy dostať na ňejaké kúzelnické přectaveňi.*

Sloveso

vykouzlovat ,vyčarovávat‘: Frenštátsko *Zyma nechť sy řadí venku a vykuztuje kolem chaťupy zavjeje i střechyle.*

Černokněžníci

Slovo **černokněžník**, o němž byla řeč výše, zaujímá v daném sémantickém okruhu poněkud zvláštní postavení tím, že ženský protějšek *černokněžnice* (*SSJČ* i *černokněžka*) zaznamenávají pouze slovníky, v nářečích se nevyskytuje; ženy zřejmě nebyly běžně považovány za osoby, které by zacházely s knihami, a ve slovnících jde o výrazy převzaté z literatury.

V našem nářečním materiálu je výraz *černokněžník* doložen především z Moravy, a to ve významu ‚zlý čaroděj‘. Jako označení pro čaroděje lidem prospěšného se objevuje jen jednou na Frenštátsku. Různé varianty adjektiv byly zapsány vesměs ve spojení se slovem *knih*, *knížka*.

černokněžník ‚zlý čaroděj‘: Břeclavsko *Jag začál pacholek klet, uvideli na rúzvoře černokněžníka, pjekne si tam sedel rostaženej jak paša. Tož aji tí černokněžnici indá zavádřivali.* Hodonínsko *Tam že ten drag mňel viletovat s tím černokněžníkem. Ten černokněžník bivať v Javorníku.* Zlínsko *To vám neco řeknu o černokněžníkoch. On ju tam našet, jak sa jí to staťo s tím černokněžníkem.* Rožnov pod Radhoštěm *Jednúc přišet g ním černokněžník a hned na Stavínohu: Daj mňe syna do učeňá. Černokněžník teho koňa zavet ke kovárňi a tam ho poručyt okud' ohňivými potkovami.* Opavsko *Čy černokněžnicy začli brač smečy ze zemje.* Jilemnicko *černokněžník / ,mocný čaroděj, který je lidem většinou ku prospěchu‘: Frenštátsko černokněžník*

černokněžnický ‚patřící černokněžníkovi nebo jím používaný‘: Podkrkonoší *Vaňi ešťe šli ti černokněžnickí kňíhi. Děťi zustali sami doma a přišli na tu černokněžnickou kňíšku.* Hlinecko *Gdo mňel černokněžnickou kňíšku, tomu d'áblové sloužili a fšechno mu přinesli.*

černokněžniční ‚patřící černokněžníkovi nebo jím používaný‘: Jilemnicko *černokněžniční kňíški*

černokněžský ‚patřící černokněžníkovi nebo jím používaný‘: Jilemnicko *Ňákou kňíšku prej mňel černokněskou.* Broumovsko *Dřiy bili ti kňíhi černokněšské, zařikávací.* Žďársko *Každej, gdo mňel tu černokněskou kňíšku, hod'il ju přet smrti do vohňa, a tak ti černoňeski kňíški pomínuli.*

Léčitelky a bohyně

Nakonec se dostáváme k **lidovým léčitelkám** (a léčitelům), pro něž se v jiných jazycích často užívá stejné slovo jako pro čarodějnic. Sémantická shoda obou kategorií existuje v tom, že oběma jsou přisuzovány nadpřirozené schopnosti a obě ke své činnosti používají substance jako vodu, vosk či oheň a organické přírodníny z rostlinného i živočišného světa, lidové léčitelky častěji byliny, kořínky a osoby nebo postavy „zlé“, snažící se ubližovat, pak rovněž těla živočichů nebo jejich části. V obou případech jsou vyráběny prostředky někdy obsahující psychotropní nebo psychoaktivní látky, jež primárně působí na centrální nervovou soustavu, kde mění mozkové funkce a způsobují dočasné změny ve vnímání, náladě, vědomí a chování.

Bohyně Irma Gabrhelová (převzato z knihy D. Dobšovičové Pintířové *Žitkovské bohyně. Lidová magie na Moravských Kopanicích*)

V nářečích se pro léčitelky objevují jiná pojmenování, a to *bába*, někdy se specifikujícím přívlastkem či příjmením, např. *bába Zátocká* (Paseky nad Jizerou), dále *vrátná* (Doudlebsko) a *scocharka* (Novojičínsko), pro léčitele jsou doloženy výrazy *napravjač* (Luhačovicko: *napravjač býl pú doktora*) a *felčar* (Frenštátsko).

Samostatnou kapitolu tvoří okruh pojmenování spojených s tzv. **bohyněmi**, lidovými léčitelkami z východní Moravy, zejména z *Žitkové* na Kopanicích, které zpopularizovala Kateřina Tučková svým románem *Žitkovské bohyně* (Host, Brno 2013) a jimž je věnována odborná práce Dagmar Dobšovičové Pintířové *Žitkovské bohyně. Lidová magie na Moravských Kopanicích* (Masarykova univerzita, Brno 2016), ze které citujeme i níže uvedené příklady různých zaříkávání a formulí.

Tradice činnosti bohýň z Kopanic sahá hluboko do minulosti, předávala se v rodinách po ženské linii. Zásadní částí jejich léčby byla různá zaříkávání a formule, jež byly nezbytným doplňkem jejich konání (např. čtení z vosku, vhazování žhavých uhlíků do vody) a jimi vyrobených léků či léčiv (lahviček nebo uzlíků s magickými předměty, které si léčená osoba odnášela domů a měla za úkol je používat předepsaným způsobem) a jež spolu s léčebnými prostředky měly léčené osobě či zvířeti pomoci dosáhnout kýženého zdravotního či psychického stavu. Součástí zaříkávání bylo i odhánění zlých sil (...*abi tím čarodejňicám a krívočítalňicám nohi aj ruki skameňeli a scepeňeli*).

Příklady zařikávání

(text byl převeden do dialektologického přepisu)

Bohyně Kateřina Hodulíková (nestrukturované zařikávání):

Zaklám ca tejto Dásence, na jej zdravje, na jej ščasce, kolikáti dňiček na tuto Dášenu mohli padnúc títo čažkosci a bolesci, nech to ot tejto Dášenki fšcko odejde a otpadne, pri nej to moci nemá. Prídze a prispeje Sedmibolescna Matka Božja, kláštoriček vistaví, mšu svatú v ňem slúžid budze. Temu dopomáhaj hodne zdravja, Pán Boh jej budz na pomoci, ve dňe, v noci, svatej pomoci.

Bohyně Irma Gabrhelová (zařikávání strukturované, obvykle členěné do sedmi slok):

Ve menu Otce i Sina u ducha svjatého. Zaklám tej Dásence aj s tím Václovom: 1. Prvikrát menom daném, Bohom daném, na svjatém krcse pokrsčené, svjatú trojičku, Kristom Pánom rodeničku. 2. Kolikáti dňiček tato trápenosc mohla na tebjá padnúc, jako sa ci povedze na tvojem bjélem svjece, na tvojem zdraví, šťastí, Božjem požeňnáňi. 3. Já to zadávám na čjrné pusté hori, tam vi trápenosci, čažkosci ustupujte, vi sa z ňich ubjérajce, vi v ňich ňemáce moci, aňi ve dňe, aňi v noci. ... 6. Pošli Bože poslička, teho najmilejšého tvojeho andzelička, nech ca opatruje ve dňe aj v noci, ot fšckéj zlěj ňeščasnej moci. Ot smrci náhlěj nenáhlěj, ot fšckéj haňbi, ot fšckéj zljéneščasnej príhodi. 7. Já to ňerobím ze svú mocú, leš to robím z Božjú mocú, s Kristom Pánom dopomocú. Před ňím mi dopomáhaj Búh Otec, Búch Sin, Búh Duch svjati, najsladšje meno Ježíš.

Podrobné informace lze nalézt ve výše uvedené práci Dagmar Dobšovičové Pintířové.

V našich nářečních materiálech se objevují doklady pro léčitelky i léčitele z tohto lexikálního hnízda (slova s kořenem *boh-*, *bož-*), v nichž mluví někdy pro posluchače uvádějí pro vysvětlení rovněž slovo *čaroděj* či *čarodějnice*. Jsou doloženy výrazy *bohyně*, *božec*, *bohoň*, *bohyňář* a *bohovat*. Machkův slovník uvádí ještě sloveso *bohyňovat*, které v *ALJ* obsaženo není. Podle tohoto slovníku je východiskem slovo „*bohyňa* ‚hadačka‘, odtud přechýlením *bohyňář*, redukci a přechodem k jiné příponě pak *božec* ‚hadač‘; *bohyňovat*, z toho zkráceně *bohovat*.“

Machkův slovník ve svém výčtu neuvádí slovo *bohoň*, které zřejmě vzniklo přechýlením z *bohyně* a příklonem k jiným slovům na *-ň*, vyskytujícím se na Moravě a ve Slezsku (*brbloň*, *bryloň*, *břuchoň*, *drškoň*, *hluchoň*, *piplň* apod.). Patrně výstižnější definice těchto slov než Machkovo ‚hadačka, hadač‘ je ‚věštkyně, zařikávačka, lidová léčitelka‘, ‚věštec, zařikávač, lidový léčitel‘. Původ těchto slov vykládá Machkův slovník takto: ‚Základem všeho je femininum *bohyně*, kteréhožto starého slova použil staročeský překladatel nevhodně za latinské *divina* ‚věštkyně‘.“ Původní význam slova *divina* je však ‚boží, božská‘, teprve následně ‚věštkyně‘, a skutečně nelze říci, že by termín ‚věštkyně‘ dokonale vystihoval význam pojmu *bohyně*, o němž je tady řeč. (Machek patrně chtěl svou definicí vyjádřit tu součást činnosti *bohyň*, kterou považoval za nejdůležitější, totiž jejich vizi budoucího stavu léčeného člověka či zvířete nebo budoucí situace, která měla s jejich pomocí nastat.) Je pravda, že slovo *bohyně* tak nabývá dalšího významu, neoznačuje jen ‚domnělou nadpřirozenou bytost ženského rodu‘ a metaforicky ‚krásnou, vznešenou, milovanou, pyšnou ženu‘ (*SSJČ*), ale navíc i ‚hadačku‘ (Machkův slovník), ‚mastičkářku a zařikávačku‘ (*SSJČ*: jako jediný z našich současných slovníků tento význam uvádí) či ‚věštkyni, zařikávačku a lidovou léčitelku‘ (naše definice).

Doklady z nářečního materiálu ALJ:

bohyně ,věštkyně, zaříkávačka, lidová léčitelka': Luhačovicko *Na Žitkověj je bohyňa, co léčí krávy. Zlínsko Nedy sa zas daťa do vyprávjaňi nekerá babjenka, o bohyňáh na Žitkověj. Uš što k určitéj téj čarodějnici, g bohyňi, bohyňe jim říkali. A neš tam došet, tá bohyňa uš to dávno fšecko vjedľa. Nepomohli ste mňa, a tam sem býť dva mňesíce na Žitkovej u tej bohyňe a su zdravý. Já idu na Hrozenkov za tú bohyňú.*

božec, bohoň ,věstec, zaříkávač, lidový léčitel': Valašsko *Božec je čtov'ek znatý čárú, čaroděj, též zaklínač a lidový lékař. Bošci nebo bohoňové zaklínají vředy a nátky, pomáhajú od učarování a vypátrajú ukradené v'eci.*

bohyňář ,věstec, zaříkávač, lidový léčitel': východní Morava *Bohyňář je rátce a pomocník ot kouzel a čárú, lidový lékař.*

bohovat ,spílat, nadávat': Luhačovicko *Bohovata, že řidz něni uďetané. Zlínsko Oňi si mysleli, jak budu nadávat a bohovat.*

Pokud jde o samotná slova *hadač* a *hadačka*, která Machkův slovník uvádí ve své definici výrazu *bohyně*, pouze *PSJČ* a *SSJČ* je dokládá ve významu ,kdo hádá budoucnost, věští' (*SSJČ* spolu s variantami *hádač*, *hádačka*), *SSČ* je nemá vůbec a *IJP* jen ve významu ,kdo hádá, luští (hádky apod.)'. Ve významu ,věstec, věštkyně' je tedy lze považovat za zastaralá. I v materiálu *ALJ* se tato slova v daném významu objevují ojedinele:

hadač ,zaříkávač': Blata *Sem hadač a umim taki čarovat. Ostravsko ... aby šet na Prajzku g hadačovi, že ten mu poradí. Tam pot keroma byli sami hadači a čaroděnici.*

hadačka ,věštkyně': Hodonínsko

Vzhledem k tomu, že citované materiály jsou většinou staršího data, a to jak slovníky, tak nářeční výrazy archivované v *ALJ*, lze předpokládat, že některá ze slov probíraných v této stati už v současném mluveném jazyce neexistují, některá snad ano, ale ne ve všech uváděných významech. Proto jsou tyto materiály, zejména nářeční sběry z minulosti, velmi cenné, poskytují totiž svědectví o starších stadiích vývoje naší mateřštiny. Jejich ucelený soubor, jímž je postupně naplňován *Slovník nářečí českého jazyka* (<http://sncj.ujc.cas.cz/>), poskytne užitečnou látku ke studiu zájemcům o historii jazyka, studentům češtiny a jiných slovanských jazyků nebo spisovatelům, jejichž sférou zájmu je nějaká nářeční oblast či tematické pole. Tento ucelený soubor nářečních výrazů, tvarů, variant a obměn má dnes už historickou hodnotu jako jistá sféra nehmotné kultury českého národa, jež tvoří protipól kultury hmotné, reprezentované např. artefakty v muzeích. Zaslouží si proto naši pozornost a ochranu.

(Text vznikl v rámci řešení úkolu GA ČR 16-04648S Odras života našich předků v mizejících slovech.)

Projekty dialektologického oddělení

Český jazykový atlas (ČJA) v šesti svazcích zpřístupňuje výsledky rozsáhlého přímého výzkumu českých nářečí a běžné mluvy, provedeného pracovníky dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR v Praze a v Brně v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století. Atlas představuje vnitřní zeměpisné rozrůznění mluveného nespisovného jazyka na území Čech, Moravy a příslušné části Slezska, a to jak v rovině hláskoslovné a tvaroslovné, tak i slovotvorné, lexikální a syntaktické. Knižní podoba ČJA (Academia, 1992–2011) byla převedena do elektronické podoby; opravené a doplněné elektronické vydání ČJA 1–5; ČJA – *Dodatky*) je přístupné na adrese <http://cja.ujc.cas.cz/>.

Elektronický **Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku** (SPJMS; 2005–) zpracovává pomístní jména (názvy neobydlených, v krajině pevně fixovaných objektů; anoikonyma, mikrotoponyma) z území historické Moravy a české části Slezska shromážděná celonárodní sběrovou akcí v letech 1965–1986. *Slovník* analyzuje především názvy pozemků (pozemková jména), vodních toků (hydronyma), útvarů vertikálního členění zemského povrchu (oronyma), komunikací (hodonyma) a významných orientačních bodů a objektů (skály, osamělé kameny, stromy, boží muka, kapličky, křížky apod.). Do slovníku jsou zařazeny také názvy místních částí a některých ulic; mnohé z nich bývají pokračováním původního pomístního jména, jiné nesou názvy původních zaniklých obcí, osad a samot. První část slovníku (A–H) je ve zkušební verzi přístupná na adrese <http://spjms.ujc.cas.cz>.

Elektronický **Slovník nářečí českého jazyka** (SNČJ; 2011–) zpracovává celonárodní nářeční slovní zásobu včetně frazeologie z období posledních 150 let. Zachycuje svět českých, moravských a slezských nářečí, která v dnešní době už nenávratně mizí. Jádrem slovníku tvoří materiál z první poloviny 20. století. V současné době je zpřístupněno téměř 10 000 hesel začínajících písmeny A–Č (<http://sncj.ujc.cas.cz>). *SNČJ* je slovník nediferenční, relativně úplný. Elektronická verze *SNČJ* jednak umožňuje vyhledávat slovníková hesla (v hesláři) a nářeční varianty (v rejstříku), jednak nabízí informace o *SNČJ* jako celku: o historii jeho vzniku, o materiálových a teoretických východiscích, o charakteristice zpracovávané slovní zásoby.

Výše uvedené elektronické projekty jsou postupně interaktivně propojovány.

Autorka publikace PhDr. Libuše Čižmárová, CSc., členka pracovního kolektivu dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR, v. v. i., v Brně, v této publikaci čerpala zejména z *Dotazníku pro výzkum českých nářečí*, jenž byl podkladem pro *Český jazykový atlas*, z *Archivu lidového jazyka*, souboru cca 1,5 milionu excerpt, v současnosti digitalizovaných a průběžně doplňovaných o další materiály, a ze *Slovníku nářečí českého jazyka* (<http://snecj.ujc.cas.cz>).

V EDICI VĚDA KOLEM NÁS PŘIPRAVUJEME:

K. Rexová, V. Hanelová: **Bibliografie dějin Českých zemí**
Dalibor Dobiáš, Michal Fránek, Pavla Machalíková: **Rukopisy
královédvorský a zelenohorský v českých zemích a Evropě**
Miroslav Melčák: **Ohrožená architektura Mosulu**

V EDICI MIMO JINÉ VYŠLO:

Libuše Čižmárová: **Jak se jmenuje naše vlast**
Martina Ireinová, Hana Konečná: **Nářečí dříve a nyní**
Martina Ireinová, Hana Konečná: **Slovník nářečí českého jazyka**

Edice Věda kolem nás | Pro všední den
Kouzla a čáry v českých nářečích | Libuše Čižmárová

Vydalo Středisko společných činností AV ČR, v. v. i. Grafická úprava dle osnovy Jakuba Krče a sazba Serifa. Odpovědná redaktorka Petra Královcová. Vydání 1., 2018. Ediční číslo 12367. Tisk **SERIFA**®, s. r. o., Jinonická 80, 158 00 Praha 5.

ISSN 2464-6245
Evidováno MK ČR pod e. č. E 22344

Další svazky získáte na:
www.vedakolemnas.cz | www.academia.cz | www.eknihy.academia.cz